

ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ СТАНОВЛЕННЯ МОДЕРНОЇ УКРАЇНИ ТА ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Довге ХІХ сторіччя завершувалося в Європі кривавою бійнею¹, в якій зішлись найпотужніші геополітичні гравці з ненаситними апетитами, намагаючись наново перекроїти мапу світу. Втамовуючи територіальний голод, у мілітарному афекті вони «не помічали» проблем у власних державних організаціях. А тим часом низка народів стали на шлях національного самоусвідомлення та боротьби за визволення. Про це свідчили загострення міжнаціональних конфліктів у Німецькій та Австро-Угорській імперіях і зростання кола прихильників ідеї панслов'янської держави; радикалізація українського руху на західноукраїнських землях, оприявлена вбивством у квітні 1908 р. імператорського намісника Королівства Галичини та Володимирії (Лодомерії) Анджея Потоцького студентом Львівського університету, переконаним соціалістом-народником Мирославом Січинським та хвилею антиукраїнських погромів, що здійнялася потому; Боснійська криза, що виникла внаслідок анексії Боснії і Герцеговини Австро-Угорщиною в жовтні 1908 р.; а врешті — й «пробудження» глибоко консервативного Сходу: Младотурецька революція в Османській імперії 1908 р. та Іранська революція 1905—1911 рр. у Персії, проголошення Асамблеєю Критської держави її об'єднання з королівством Греція відкрили епоху революційних і національно-визвольних змагань на колоніальних просторах Азії та Африки.

Втім, національно-визвольний рух був не єдиною вагомою тенденцією тогочасного політичного життя. Перспективно

¹ Демографічні втрати людства за роки світової війни були зіставними з військовими втратами Європи упродовж усього попереднього тисячоліття. Див.: Реєнт О.П. Перша світова війна та її наслідки для України. *Проблеми всесвітньої історії*. 2016. № 1. С. 66.

ще більш значущим і небезпечним його елементом виявився робітничий рух, зміцнений марксистською теорією в безлічі її інтерпретацій від поміркованих європейських соціал-демократичних до російських ліворадикальних. Капіталістична Європа, власне, була вагітна революціями: соціальними і національно-демократичними.

Перша світова війна з мільйонами жертв та випробуваннями на межі людських можливостей стала потужним каталізатором революціонування. Вона справила визначальний вплив на ХХ сторіччя, що з політичного, ментального та ціннісного погляду розпочалося саме нею. Визнанням цього факту стали різноманітні метафори та епітети, якими її визначали. Один з найвідоміших дослідників італійського фашизму Е. Джентіле, маючи на увазі поштовх, наданий нею становленню тоталітаризму, назвав її апокаліпсисом сучасності, а Г. Манн — «матір'ю катастроф століття». Дійсно, технологічна революція кінця ХІХ ст. подарувала надію на наближення «прекрасної епохи», однак з не меншим натхненням, аніж новітні засоби пересування, зв'язку, медичного обслуговування, розваг (досить згадати кінематограф) — власне, все те, що в рази підвищувало якість життя, — європейці вигадували й новітні засоби знищення, зокрема масового. Кілька країн, досягши, як думалося, вирішальної переваги сил, рухалися до катастрофи². Для мислителів епохи це не було таємницею. Йшлося лише про час, місце і привід.

Згідно з міркуваннями В. Леніна та його концепцією імперіалізму як вищої стадії капіталізму, найуразливішою ланкою була Росія. Дім Романових, пишно відсвяткувавши в 1913 р. 300-річній ювілей, демонстрував імперську велич, водночас програючи на низці геополітичних майданчиків. Після Російсько-японської війни 1904—1905 рр. гальмування імперської інерції стало очевидним. Однак офіційний дискурс, стиль життя та думання, закладені в епоху Петра і розвинені Катериною ІІ (яку через те й назвали Великою), не встигали змінюватися відповідно до викликів часу.

Петровська модернізація вочевидь змінила Росію, але стосувалися ці зміни передусім її верхівки. Звичка до балів, розкішного світського життя, вояжів до європейських столиць і монарших дворів вимагала грошей, а отже — нових маєтків з сотнями й тисячами кріпаків. Втративши близько пів мільйона підданих під час завойовницьких воєн, 12-мільйонна Росія перетворилася на найбільшу континентальну імперію всіх часів. Петро І змінив «серцевий ритм» Росії, а згодом — і її систему травлення. Ненаситний імперський шлунок вимагав усе нових земель, нових підданих, нової величі. У 1721 р. — з наданням Петру титулу імператора — розпочався новий розділ в історії не лише Росії, а й низки країн і народів Європи та Азії. Чиновництво, що як правляча верства осмислювало себе в категоріях цивілізаційної й культурної вищості колонізаторів, відповідним чином вибудовувало свої стосунки з «ущасливленими» російським підданством завойованими тубільцями.

² Див.: *Перша світова війна 1914—1918 рр. і Україна. Українські землі у центрі цивілізаційної кризи*. Київ, 2015.

За часів Катерини II запозичені частково / вибірково, як перед тим Петром I, та імплементовані в російські реалії інституційні лекала Європи, ідеї європейського Просвітництва перетворили імперію на специфічне поєднання європейської *форми* державного апарату з азіатським *змістом* соціальних і суспільних відносин. Вестернізація, що сприймалася сучасниками як епохальний прорив («вікно в Європу»), була радше вимушеним компромісом між прагненнями російських самодержців та можливостями патріархального кріпосницького соціуму. Ця базова суперечність між *формою* та *змістом* зумовила специфіку Російської імперії та визначила її місце в тогочасному світі.

Петровська модернізація, катерининське унормування абсолютизму («золотий вік»), запізніле скасування кріпацтва, модернізаційний ривок С. Вігте і врешті — остання спроба подолати інерцію кріпосницького традиціоналізму П. Столипіна передусім підпорядковувалися меті «поліпшення» імперії (насамперед ішлося про мілітарні потреби), тож їхні наслідки в жодному випадку не приводили до глибоких змін соціального тіла країни, підвищення якості життя та культурного рівня широких верств населення. Глибока патріархальність і культивоване впродовж пів сторіччя болото посткріпосницького транзиту здетонували після кількох невдалих війн, що підважили тезу богообраності і величі російських самодержців.

1917 рік поставив руба кілька наболілих питань, які відкладалися в дальню шухляду російського політичного порядку денного як «передчасні», «незручні», «недоречні», «невідповідні». Імперію змило соціальне цунамі — бунт низової Росії, яку від часів Петра I утримували як демографічну ресурсну базу російського імперіалізму. Небажання дбати про власний — російський — народ у ситуації інкорпорації понад сотні завойованих / інтегрованих / знищених етнічних груп зіграло з царатом злий жарт. На певному етапі універсальна скріпа — уваровська тріада «Православ'я. Самодержавство. Народність» — вже не була спроможна цементувати суспільство.

Імперська Росія була не єдиною жертвою геополітичного цунамі. Пів Європи після Першої світової війни розпочинало з чистого аркуша, вибудовуючи нову систему ментальних та ціннісних координат. Чотири роки кровопролиття змусили 75 % населення Землі, втягненого у жорстоку, часом братовбивчу війну, переосмислювати базові ціннісні та моральні домінанти. Кілька років перебування чи то в складі окупаційних військ, чи то в ролі окупованих або біженців на теренах «братських» країн каталізували як самоусвідомлення низки етнічних груп, так і низову самоорганізацію, що стали фундаментом формування якісно нових соціальних зв'язків. На руїнах імперій постали незалежні Естонія, Королівство Сербів, Хорватів і Словенців, Литва, Латвія, Польська Республіка, Фінляндія, Чехословацька Республіка. Крах імперій відбувався за «принципом доміно». Як зазначав О. Бауер, Габсбурзька монархія розвалилася впродовж чотирьох днів³, хоча збиралася понад

³ Бауер О. *Австрийская революция 1918 года* / Пер. с нем. Москва-Ленинград: Госиздат, 1925. С. 92.

шість сторіч. Її землі були розділені між Італією, Королівством Сербів, Хорватів та Словенців, Румунією та Польщею. За міжнародними угодами, що унормували повоєнний устрій, Австро-Угорщина втратила 77 % своєї території, Османська імперія — близько 80 %⁴. На руїнах імперії Романових спочатку постала Російська Республіка⁵, а внаслідок більшовицького перевороту — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФРР), яка, що важливо, залишилася поза рамками Версальської системи — в міжнародній політичній ізоляції.

Тож народження України в іпостасях УНР та ЗУНР, Гетьманської Держави відбулося в цілому відповідно до європейських геополітичних тенденцій з правкою на регіональну специфіку. Україна постала, як постає гора на стику літосферних геополітичних плит — Османської, Австро-Угорської та Російської імперій, — що насувалися одна на одну.

15 (2) березня 1917 р. (тут і далі у книзі дати наведено за григоріанським календарем, однак за бажання автора стосовно подій до лютого 1918 р. в дужках подається датування за старим стилем) останній російський імператор зрікся престолу. До влади прийшов скроєний за європейським зразком Тимчасовий уряд, який готував вибори до Установчих зборів, що мали визначити конституційні засади подальшого життя країни. Провінції перебували в стані невизначеності, намагаючись не лише забезпечувати якимось чином існування розбалансованого державного організму, а й шукати своє місце в російському постреволюційному проєкті. Вакуум влади в імперському центрі, деморалізація управлінського апарату та поразницькі настрої в армії під впливом невдач на фронтах вивели на поверхню суспільного життя низку політичних акторів, що виступали не лише за демонтаж давно прогнилого імперського каркасу, модернізацію Росії відповідно до світових трендів та посилення ролі лібералізму й демократії на російському ґрунті, а за повне знищення відомих світу систем соціально-економічних та суспільно-політичних відносин. Фігурально висловлюючись, саме в Росії виникла і нарощувала свою соціальну базу політична сила, що мала на меті перевернути і Росію, і світ догори дригом, відкривши нову — комуністичну — еру.

Більшовицька партія створювалася її вождем Володимиром Леніним як партія, спрямована на повалення усталеного ладу. Перші кроки організація робила в умовах суворої конспірації, а місцеві осередки формувалися як бойові групи. «Из искры возгорится пламя!» — у це гасло вкладали зовсім не метафоричний зміст, це була програма дій для створення міцної, згуртованої, одностайної у своїх діях політичної сили, спроможної підготувати, здійснити політичний переворот та утримати владу у своїх руках. В часи мінливої, швидкоплинної, але відчутної політичної відлиги початку ХХ ст., коли здавалося, що імперія Романових врешті

⁴ Віднянський С.В. Розпад Австрійсько-Угорської монархії і проблеми національного державотворення в Центрально-Східній Європі. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2011. Вип. 27. С. 63.

⁵ Відповідно до закону Всеросійських установчих зборів від 5 (18) січня 1918 р. — Російська Демократична Федеративна Республіка.

стала на шлях незворотних конституційних перетворень, більшовицька організація набула чималого досвіду політичної дії в умовах парламентаризму (фракція РСДРП Державної думи Російської імперії). Тоді ж В. Леніну стало зрозуміло: за наявних темпів соціально-економічного зростання в найближчій перспективі Росія не наздожене країни класичного капіталізму, а більшовицька партія не прийде до влади парламентським шляхом. Одержимість комуністичною ідеєю, як з'ясувалося згодом, виявилася не менш потужним чинником історії, ніж соціально-економічні процеси.

Внаслідок низки криз і провальних міжнародних кроків на початку 1917 р. Російська імперія перебувала на межі краху. Майбутній «вождь світового пролетаріату» визнав момент цілком слушним для того, щоб узяти владу на постімперських просторах у свої руки. Ленінський план збройного повстання, геніальний у своїй простоті, був реалізований завдяки фатальному збігу історичних обставин наперекір усім теоретичним висновкам основоположників марксизму. Величезну частину публіцистичної (в радянські часи її називали теоретичною) спадщини В. Леніна становили праці, в яких детально, по кроках було розписано алгоритм здійснення перевороту. Після захоплення влади ленінський план комуністичного будівництва кілька разів зазнавав тактичних змін, залишаючись незмінним у своїй стратегічній меті — побудові комунізму у світовому масштабі.

Більшовиків так званої старої гвардії складно було запідозрити в корисливих мотивах. Переважна їхня частина прийшла у революцію за переконаннями. В шерехах партії їх об'єднувала непримиренна ненависть до «тюрми народів», сліпа віра в цивілізаційну місію пролетаріату та його передового авангарду — більшовицької партії. У 1917 р. вони захоплювали владу не заради портфелів у Тимчасовому уряді і не для того, аби стати господарями дач навколо Петергофа. Влада їм була потрібна, щоб, скориставшись нею як фігуральною архімедовою підмогою, перевернути світ, змінивши назавжди еволюційний хід історії. Пролетарська революція у світовому масштабі — стадіальний стрибок — комунізм упродовж життя двох-трьох поколінь — такими були амбіції В. Леніна та його найближчого оточення.

Не менш амбітною, хоча й суперечливою і відкритою до кон'юнктурних змін була програма більшовиків щодо надзвичайно актуального в імперії національного питання.

Після доволі прискіпливого обговорення⁶ в програмі «партії свідомого пролетаріату» (як назвав РСДРП на II з'їзді патріарх російської соціал-демократії Г. Плеханов) 1903 р. найближчим політичним завданням було названо повалення царського самодержавства і заміну його демократичною республікою, конституція якої серед іншого забезпечила б «широке місцеве самоврядування; обласне самоврядування для тих місцевостей, які відрізняються

⁶ Найгостріші аспекти національної складової програми, зокрема право на самовизначення націй, обговорювали на вечірньому засіданні II з'їзду РСДРП 30 липня (12 серпня) 1903 р., питання сфери застосування національних мов — вранці 31 липня (13 серпня).

особливими побутовими умовами і складом населення», «знищення верств і повну рівноправність усіх громадян незалежно від статі, релігії, раси та національності», а також «право населення отримувати освіту рідною мовою, що забезпечується створенням коштом держави та органів самоврядування необхідних для цього шкіл; право кожного громадянина висловлюватися рідною мовою на зібраннях; запровадження рідної мови нарівні з державною у всіх місцевих громадських та державних установах», і зрештою — «право на самовизначення за всіма націями, що входять до складу держави»⁷.

Закріпивши зазначені тези в програмі, більшовики не претендували на оригінальність — подібні підходи проголошували чимало партій демократичного спрямування. Радикалізм більшовиків виявився пізніше — у визнанні в 1913 р. права націй на відокремлення. В праці «Тези з національного питання» В. Ленін уточнив позицію більшовиків у такий спосіб: «§ нашої програми (про самовизначення націй) не можна тлумачити ніяк інакше, як у розумінні політичного самовизначення, тобто права на відокремлення і утворення самостійної держави»⁸. Уточнення це тлумачилося як відповідь на «грубо войовничий та чорносотенний націоналізм царської монархії», з одного боку, і «пожвавлення буржуазного націоналізму — і великоруського (п. Струве, «Русская Молва», «прогресисти» і т. д.), і українського, і польського (антисемітизм народовой «демократії»), і грузинського, і вірменського і т. д.»⁹, з іншого. Втім, лівацтво більшовиків вповні компенсувалося демагогією. На нараді ЦК РСДРП з партійними працівниками в с. Пороніно тезу про право націй на самовизначення аж до відокремлення було врівноважено фразою: «Питання про відокремлення неприпустимо змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації»¹⁰.

Вкупі з механічним розумінням принципів економічного життя та соціально-економічного прогресу позиція більшовиків в національному питанні звелася до еkleктичного набору гасел, які тією ж мірою проголошували право націй на самовизначення, якою й заперечували його доцільність та можливість, зокрема шляхом федералізації. В листі до С. Шаумяна від 6 грудня 1913 р. В. Ленін наголошував: «Ми в принципі проти федерації — вона ослабляє економічний зв'язок, вона непридатний тип для однієї держави. Хочеш відокремитися? Забирайся до диявола, якщо можеш порвати економічний зв'язок або, точніше, якщо гноблення і тертя «співжиття» такі, що вони псують та гублять справу еконо-

⁷ Програма Российской социал-демократической рабочей партии, принятая на II съезде партии. *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898—1988)*. 9-е изд., доп и испр. В 16 т. Т. 1: 1898—1917. Москва, 1983. С. 62.

⁸ Ленін В.І. Тези по національному питанню. *Повне зібрання творів* (далі — ПЗТ). Київ, 1972. Т. 23. С. 300.

⁹ Там само. С. 307.

¹⁰ Поронінська нарада ЦК РСДРП з партійними працівниками. Пороніно. 23 вересня — 1 жовтня (6—14 жовтня) 1913. *Комунистична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*. Т. 1: 1898—1917. Київ, 1978. С. 375.

мічного зв'язку. Не хочеш відокремлюватися? Тоді вибач, *за мене не вирішуй, не думай, що ти маєш «право» на федерацію»*¹¹. Не менш затято РСДРП(б) критикувала ідею національно-культурної автономії¹².

Тож, погоджуючись із правом націй на самовизначення, більшовики не ратували за створення незалежних національних держав. Радше навпаки — бажали їх об'єднання і централізації на засадах інтернаціоналізму. Отже, йшлося про банальну маніпуляцію одним з найбільш дієвих гасел у революційній ситуації, що назрівала. Одночасне проголошення тез про необхідність «найбільш повного, у тому числі й організаційного, злиття, а не тільки зближення робітників гнобленої нації з робітниками гноблячої нації»¹³, з одного боку, і визнання прерогативи на створення самостійної національної держави лише за великоруською нацією та проголошення РСДРП партією «марксистів усіх національностей Росії», з іншого, пояснювалося просто: більшовики змагалися за симпатії прихильників Бунду та українських соціалістів, меншовиків та есерів. Еволюція гасел, які висували більшовики в національному питанні, була реакцією на динаміку національно-визвольних рухів на окраїнах Російської імперії. Намагаючись *використати* їх у своїх інтересах та спертися на їхній потенціал, В. Ленін корегував акценти програми більшовиків у національному питанні, тримаючи руку на пульсі подій. Не йшлося про жодну принциповість чи відповідність комуністичній теорії, відбувалося банальне *використання* чужих гасел заради власного приходу до влади.

Як цілком слушно зауважує Г. Єфіменко, «Ленін фактично у кожній праці з національного питання згадував про Україну, а, приміром, при підготовці ... реферату «Імперіалізм та право націй на самовизначення» занотовував: «*Пробудження національних рухів на Сході Європи (Україні після 1905)...*»¹⁴. Інакше кажучи, то була не лише реакція на наявні суспільні настрої, а й спроба скласти програму дій з урахуванням можливого їх розвитку»¹⁵.

«Ми вимагаємо свободи самовизначення, тобто незалежності, тобто свободи відокремлення пригноблених націй не тому, що ми мріяли про господарське роздроблення або про ідеал дрібних держав, а, навпаки, тому, що ми хочемо великих держав і зближення, навіть злиття, націй, але на справді демократичній,

¹¹ Ленін В.І. С.Г. Шаумяну. 6 грудня 1913 р. *ПЗТ*. Т. 48. Київ, 1974. С. 230. Принципове несприйняття федералізації було цілком відверто артикульовано більшовиками на етапі розгортання Російської революції, зокрема в статті Й. Сталіна «Проти федералізму», де він наголошував: «Федералізм в Росії не розв'язує і не може розв'язати національного питання... Федерація не задовольняє і не може задовольнити інтересів демократії». Див.: Сталін Й.В. *Твори*. Пер. з рос. вид. Т. 3: Березень—листопад 1917 р. Київ, 1947. С. 29.

¹² Ї В. Ленін вважав найвитонченішим і тому найбільш шкідливим проявом націоналізму.

¹³ Ленін В.І. Матеріали до реферату «Імперіалізм і право націй на самовизначення». *ПЗТ*. Т. 27. Київ, 1972. С. 414.

¹⁴ Там само. С. 412.

¹⁵ Єфіменко Г. Еволюція української радянської державності. *Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917—1938 рр.)*. Т. 1. Київ, 2013. С. 306—307.

справді інтернаціоналістській базі, немислимій без свободи відокремлення»¹⁶. Завдяки таким висловлюванням та періодичним компліментам у бік гноблених народів коло прихильників більшовиків зростало. Г. Єфіменко має рацію, коли зазначає: «Попри відсутність активних дій зі сприяння національному рухові та певні суперечки з представниками української соціал-демократії з національного питання, більшовикам у дореволюційний період вдалося створити собі ореол такої політичної сили, яка з-поміж інших загальноросійських партій найбільш лояльно ставилася до національних прагнень українців»¹⁷. Втім, не слід забувати, що за всієї показної лояльності до національних прагнень українців та інших народів зміна декларованого (не плутати з реальним) ставлення більшовиків — уже не як маргінального радикального руху, а як правлячої політичної сили, — що відбулася в січні 1918 р., коли радянська Росія була проголошена федеративною республікою, була цілком органічною.

Знадобився не один рік революційних потрясінь, які докорінно змінили етносоціальну тканину постімперських просторів, аби прихильники більшовиків в Україні усвідомили їхні справжні наміри. За цей час українці, за словами І. Лисяка-Рудницького (він казав про «мало не одну ніч»), перетворилися з «малоросів» на «національно свідомих українських патріотів і потенційних “сепаратистів”»¹⁸. Переоцінити складність цієї трансформації важко.

Розвиток українського політичного мислення відбувався, за образним визначенням М. Кармазіної, між «молотом» і «ковадлом» двох наймогутніших імперій сучасності, які уміло насаджували ідеї меншовартості та шкідливості національно-визвольних рухів як таких¹⁹. Наприкінці XIX ст. у загальних рисах окреслився ліберально-самостійницький напрям бачення майбутнього України. Більше симпатій здобув ліберально-федералістський напрям, який виступав за перебудову Росії на засадах федералізму і конституціоналізму (октябристи, прогресисти, кадети, українці-кадети). Федеративна ідея стала панівною в українських інтелектуальних колах завдяки М. Драгоманову та О. Шульгину, які вказували на існування спільних стратегічних інтересів з Росією і, що найважливіше, результативність федеративного устрою в міжнародній практиці.

Націонал-демократи виступали за створення національної державності як найбільш адекватного засобу реалізації національного «я». Консервативне крило націоналістичного руху (ідеолог М. Міхновський) посилялося на втрачені в добу Б. Хмельницького права українців. Радикали на чолі з Д. Донцовим запереч-

¹⁶ Ленін В.І. Революційний пролетаріат і право націй на самовизначення. *ПЗТ*. Т. 27. Київ, 1972. С. 60.

¹⁷ Єфіменко Г. Еволюція української радянської державності. *Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917—1938 рр.)*: кол. моногр. Т. 1. Київ, 2013. С. 307.

¹⁸ Лисяк-Рудницький І. Четвертий універсал та його історичне значення. *Історичні есе*. Т. 2. Київ, 1994. С. 6.

¹⁹ Кармазіна М.С. *Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX — початок XX століття)*. Київ, 1998. С. 338.

чували можливість будь-яких взаємин із Росією і розглядали українську державність як підоснову панування українців у Східній Європі.

Завдяки Михайлу Грушевському, впливовому діячеві Товариства українських поступовців, який на злеті Української революції приєднався до Української партії соціалістів-революціонерів²⁰, ідея автономізму²¹ збагатилася послідовним демократизмом і толерантністю. Автономію він уявляв формою державного устрою, за якої представникам різних націй забезпечено рівні права. Майбутній голова Центральної Ради твердив, що українці, які віками потерпали від національного гноблення, самі не стануть гнобителями²².

Українські соціалісти-федералісти (УПСФ) на чолі з Сергієм Єфремовим покладали на «всесвітній федералізм» місію оновлення життя, примирення людства в межах соціалістичного суспільства²³. Федералізм було проголошено засобом відродження всього суспільства, незалежно від національної належності. Українська національно-демократична партія (УНДП), створена ще наприкінці грудня 1899 р. у Львові, окреслила таке стратегічне завдання — здобуття українцями національно-політичної, економічної та культурної самостійності та об'єднання українських земель в одну державу. Проміжними кроками на цьому шляху, за задумом фундаторів партії, були здобуття національної автономії у складі Австрійської держави, з одного боку, та децентралізація / федералізація Російської держави, з іншого. Один з засновників партії І. Франко зазначав, що автономія надасть усім іногородцям громадянську свободу та її гарантії²⁴.

Отже, в українській інтелектуальній та політичній еліті не було єдності в поглядах на майбутню державність та принципи її формування. Понад те, політичні сили, що прагнули національного визволення, залишалися в меншості. З 31 партії, що з'явилися на політичному небосхилі України впродовж 1890—1905 рр., лише 15 представляли національно-визвольний рух, з них сім — українських²⁵, решта виступили з програмами боротьби за права національних меншин (здебільшого це були єврейські політичні сили).

Відкритим залишалось й питання готовності решти етносів та етносоціальних груп, які мешкали на українських теренах, до втілення оригінальних проєктів полі-

²⁰ Офіційно оформив членство в 1919 р., до цього вважався її неформальним лідером. Див.: Бойко О.Д. Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР, українські есери). *Енциклопедія історії України*. Україна—Українці. Кн. 2 / Редкол.: В.А. Смолій (гол.) та ін. Київ: Наукова думка, 2019. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_UPSR_p (дата звернення: 20.11.2020).

²¹ Він розцінював автономізацію як крок до створення Європейської федерації (ідея, зауважимо, доволі сучасним політичним реаліям).

²² Грушевський М. Народностям України. *Хто такі українці і чого вони хочуть*. Київ, 1991. С. 103—104.

²³ *Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття*: програм. і довід. матеріали / Упоряд. В.Ф. Шевченко та ін. Київ, 1993. С. 145.

²⁴ Франко І.Я. Свобода і автономія. *Твори*: в 50 т. Т. 45. Київ, 1986. С. 443.

²⁵ Кармазіна М.С. С. 125.

тичних партій на практиці. Насправді для налагодження повноцінного зворотного зв'язку між політичними силами України, що перебували в стадії становлення, та їхнім потенційним електоратом (соціальною базою) не вистачило історичного часу — в умовах воєнних дій ті кілька місяців, що відвела історія на усталення політичного простору та передвиборчі перегони, змогли ефективно використати лише партії руйнування (такі як більшовицька). Проблему неготовності суспільства до етапних змін, власне, його невідповідності викликам доби, годі применшувати.

З перших кроків Української революції гостро постало питання підтримки державотворчих амбіцій українців рештою етнічних громад українських губерній, передусім росіянами, поляками та євреями.

В епоху революційних потрясінь ідеї визволення українців з-під імперського ярма заволоділи думками широких верств інтелектуалів. Можливим шляхом досягнення цієї мети називали війну чи революцію (національне повстання), які вважалися реальними лише за умови закордонної підтримки. Виснажлива Перша світова війна була сприйнята окремими українськими лідерами (зокрема, Д. Донцовим) як передвісник національного визволення. Націоналісти були впевнені, що в разі поразки Росії Австро-Угорщина і Німеччина будуть змушені вирішити «українське питання», причому безперечно на користь України²⁶.

Практична апробація політичних доктрин припала на часи найжорстокіших потрясінь, кривавих світової та громадянської воєн, революцій, кількох хвиль воєнних інтервенцій, на тлі яких, власне, і розгорталися Українська революція та національно-визвольні змагання. Саме в таких обставинах ідеї «будителів нації» проходили перевірку на життєвість, в результаті якої деякі з них було безжально відкинуто.

Фатальну роль в українській історії відіграла та обставина, що українське питання безпосередньо залежало від результатів Першої світової війни: це була не пересічна локальна проблема, а питання світової ваги, в якому була зацікавлена низка політичних гравців першої величини. Росія й Австро-Угорщина належали до ворогуючих блоків, і кожна з монархій претендувала на ту територію етнічної України, що перебувала поза межами її впливу. Оскільки абсолютна більшість європейських державних діячів вважала український народ «неісторичним» / «недержавним», його етнічні території перетворилися на розмінну монету у воєнному протистоянні імперій Романових, Габсбургів і Гогенцоллернів. Українське питання виступило потужним фактором міжнародної історії, але не як проблема самовизначення українців, а як «камінь спотикання» на шляху експансіоністських планів світових імперій, які претендували на українські етнічні землі для власного звеличення. Росія з її одіозною тріадою «Православ'я. Самодержавство. Народність» відстоювала існування «общерусской» національної ідентичності, в якій білорусам та малоросам²⁷ відводилася роль бічних гілок

²⁶ Див.: Донцов Д. *Історія розвитку української державної ідеї*. Київ, 1993.

²⁷ Великороси в цій тріаді посідали найвищу сходинку, що, власне, і було суттю великодержавницької ідеології.

російського народу. Частиною малоруського племені загальноруської нації в контексті цієї доктрини вважалися також буковинські, галицькі та закарпатські українці. Єдиним прийнятним шляхом вирішення проблеми роз'єднаності східнослов'янських племен вважалося звільнення «під'яремної Русі» від чужинського панування, яке стало підосновою експансіоністських настроїв початку ХХ ст.

Українське питання отримало певне відображення у стратегічних планах світових держав (Німеччини й меншою мірою Австро-Угорщини). Напередодні та під час Першої світової війни воно розцінювалося ними як чинник послаблення (розвалу) Російської імперії.

В революційних ситуаціях початку ХХ ст. в Російській імперії українське питання відіграло доволі помітну роль, врешті піднявшись до рівня політичної проблеми, стрижнем якої стала ідея створення власної державності. Втім, український національно-визвольний ідейний потенціал розвивався в контексті загальноросійського революційного руху і залишався багато в чому залежним від нього не лише організаційно, а й концептуально. До початку революції більшість революціонерів вважали, що остання вирішить національне питання, так би мовити, автоматично. Зречення Миколи II, крах імперії Романових, прихід до влади Тимчасового уряду й стрімка дестабілізація політичної ситуації в провінціях стали першими віхами епохи доленосних потрясінь, що зрештою невідомо змінили етнополітичну карту світу.

Наступні розділи присвячені кільком надзвичайно насиченим подіями рокам в історії України, коли постала перша у ХХ ст. українська державність. Спочатку у вигляді автономного утворення, згодом — самостійної держави. Запрацювали соціальні ліфти, сформувався прошарок професійних українських політиків. Виникли українські армія, церква та освіта. Суспільство випробувало чимало варіантів облаштування свого життя — від анархії та демократичної вседозволеності до авторитарного режиму. У 1917 та кількох наступних роках українці набули болючого, проте повчального досвіду державотворення. Майбутні покоління у своєму прагненні до самостійності отримали історичне підґрунтя, так чи інакше апелюючи до подій, потрясінь, звершень 1917—1921 рр., що було проявом історичної тягlosti.

Сучасні історики називають цей період Українською революцією. Це явище — складне та багатогранне — впродовж десятиліть перебувало на вістрі політичної та гуманітарної дискусії, і лише нині, підходячи до 100-річчя її верхньої межі, українське суспільство зі значною мірою об'єктивності намагається відповісти на низку важливих питань, що є системотворчими в ціннісній системі координат сучасного українства.

Навряд чи тогочасні події — аж ніяк не лінійні за напрямом і змістом — вдасться пояснити звичними термінами. Українська революція — це не тільки і не стільки процес зміни політичних режимів, як трансформації суспільної свідомості. Не кожна зміна влади, не кожне падіння монархії, розпад імперії та проголошення незалежності є революцією. У випадку України термін «революція»

виправданий, оскільки відбулися якісні зміни у самому суспільстві, самосвідомості та національній ідентичності.

Географічно Українська революція розгорнулася на теренах питомо українських губерній Російської імперії — Волинської, Подільської, Київської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Катеринославської, Таврійської, а також Галичини, Закарпаття та Буковини у складі Австро-Угорщини. Ці землі стали осердям революції, втім українські громади поза цими межами — у Москві, Петрограді, Відні, інших більших чи менших населених пунктах, де проживала хоча б невелика кількість політично активних українців, — перебували в ідеологічному полі тяжіння української революції і нерідко ставали її дієвою силою. Не була винятком і українська діаспора у США, Канаді та інших державах.

Так, північноамериканські українці організували збір коштів для Української Центральної Ради і переслали їх до Києва М. Грушевському. У щоденній північноамериканській україномовній газеті «Свобода» регулярно публікувалася інформація про події в Україні. Було проведено кілька «Днів України» із залученням американських політиків.

Петроградські українці були одними з перших, хто зорганізувався і знайшов шлях до кабінету голови Тимчасового уряду князя Г. Львова з автономістськими вимогами. Зрештою, в усіх губерніях, у військових формуваннях (округах, фронтах, флотах) почали діяти українські організації. У Відні українців об'єднав Союз визволення України, а лідер галицьких українців Є. Петрушевич комфортніше почувався в австрійській столиці, ніж у Києві. Утім, усі опікувалися українськими справами, сповідували ідею відродження України та її незалежності.

Українська революція, як і будь-яке масштабне історичне явище, має свій часовий простір, тобто певні хронологічні рамки, свій початок і кінець. Навколо їх визначення вже тривалий час точаться дискусії. За нижню межу переважна більшість дослідників вважає перші числа березня 1917 р. Цьому сприяє історіографічна традиція і справді вибуховий характер розвитку українського життя після падіння царату в Росії. Висловлювалися пропозиції розпочинати відлік революції з 1914 р. — за аналогією з подібними процесами (але без означення їх революцією, а швидше, становленням державності) серед націй Центрально-Східної Європи — чехів, поляків, хорватів (Я. Грицак). Не позбавлене доречності зауваження про необхідність розмежування революційної доби (як ширшого часового і сутнісного явища) та власне революції, яка може обмежитися і вужчими хронологічними рамками (Я. Калакура).

Значно більше сумнівів виникає щодо верхньої межі революції. Коли вона закінчилася: у 1920, 1921, 1923 р.? І чи закінчилася взагалі? Визначення 1920 р. кінцем революції закорінене в радянській історіографії. За компартійною історичною концепцією саме тоді — «вигнанням» з Криму військ П. Врангеля — завершилася «громадянська війна в Україні». Далі розпочалося «соціалістичне будівництво».

По багатьох роках повного відкриття джерел, вивчення і осмислення того-часних подій вітчизняними дослідниками в умовах ідеологічної та методологічної свободи розуміння і сутності процесу, і його хронологічних меж істотно змінилося. Нині найпоширенішим є визначення 1921 р. верхньою межею Української революції. Цей погляд визрів унаслідок політико-військового підходу до аналізу подій. Історики говорять про дві події, які можуть означати завершення революції. Першою з них є Ризький мирний договір між Польщею та радянськими урядами Росії та України 18 березня 1921 р., яким останній союзник УНР відмовився від офіційної підтримки українських національних урядів. Другою — фактичне припинення регулярної збройної боротьби після завершення Другого Зимового походу. Саме у 1921 р. уся Україна потрапила під контроль інших держав та армій. Уряд УНР перестав контролювати бодай якусь частину української території та остаточно опинився в екзилі.

За формально-юридичним підходом можна говорити про завершення революції у 1923 р., коли було ухвалено рішення Ради послів держав Антанти щодо східних кордонів Польщі, яким визнано її суверенітет над населеною українцями Східною Галичиною.